

С. Лукашевич, асистент
НЮА України

Кримінальна субкультура як один із факторів негативного впливу на засуджених

Згідно з одним із визначень культура — це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його існування, що характеризують певний рівень розвитку суспільства¹. В широкому розумінні культура є сукупністю проявів життя, досягнень і творчості народу або групи народів². Складовими культури, її зовнішнім проявом у суспільному бутті є традиції, звичаї, обряди тощо.

Вперше в кримінологічний науковий обіг термін «субкультура» ввів американський соціолог А. Коен³. Вживання префіксу «суб...» (від лат. sub... — під⁴) у визначенні поняття означає, що кримінальна субкультура — не основна в суспільному бутті, є витвором культурного розвитку суспільства (і, зауважимо, чи ненайгіршим). Під субкультурою А. Коен розуміє систему цінностей кримінальних об'єднань (кримінальних мікрогруп). У цих об'єднаннях формуються і діють так звані мінікультурні регулятори і норми поведінки (погляди, традиції, звичаї, права і обов'язки, стереотипи поведінки, система заохочень і стягнень, міри покарання для порушників і т. ін.). Кримінальна субкультура перебуває в стані постійних суперечностей і протистояння стосовно пануючих у суспільстві соціальних і правових норм. Потрапивши в кримінальну групу і сприйнявши її субкультуру, особа звільняється від соціальних заборон, а нерідко порушення цих заборон не тільки схвалюється, а є однією із норм кримінальної субкультури. Отже, теорія субкультури спирається на те, що особа ізольовано розвивається в соціально-психологічному плані в групі, яка має стійку систему антисуспільних настанов, цінностей і норм, не сприймаючи (або сприймаючи в перекрученому вигляді) систему цінностей і норм культури та суспільства в цілому.

¹ Див.: Словарь иностранных слов. — 18-е изд., стер. — М., 1989. — С. 272.

² Див.: Философский энциклопедический словарь. — М., 1998. — С. 229.

³ Див.: *Cohen A. Delinquent Boys, The Culture of the Gang* Glencoe. — N.Y., 1955.

⁴ Див.: Словарь иностранных слов. — С. 488.

Теорія субкультури насильства, висунута М. Вольфгангом і Ф. Ферракуті, також є близькою до кримінальної субкультури. В цій системі цінностей і орієнтацій у людей виробляються стійкі настанови, орієнтовані в основному на насильство, що передаються з покоління в покоління. Представники цієї субкультури ідентифікують себе з насильницьким способом поведінки і насильство для цих осіб не є забороненим і не викликає почуття вини¹.

Колективи (якщо цей термін можна застосовувати до спільнот осіб, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі) засуджених в місцях позбавлення волі мають двояку природу. З одного боку, вони є об'єктом і результатом цілеспрямованого впливу адміністрації установ виконання покарань, з іншого — це відносно самостійне явище, підпорядковане особливим соціально-психологічним закономірностям.

Спільноти засуджених, їх соціально-психологічний і культурний устрій становлять собою повернення до первісної общини з її строго окресленими групами. Цим групам заздалегідь відведено відповідне місце у структурі суспільства, а всередині групи — місце для кожного її члена². Самовільне порушення меж цих соціально-психологічних утворень може тягти застосування санкцій з боку групи («своїє» чи тієї, інтереси якої зачіпаються). Суспільство в місцях позбавлення волі характеризується примусовою рівністю, коли всі однакові і з усіма поводяться однаково. Тотальний контроль, притаманний покаранню у вигляді позбавлення волі взагалі і установам, що його виконують, зокрема, погрожує почуттю самовпевненості і самоповаги, всім захисним психологічним системам і соціальній прилаштованості особи, життєвим настановам, гетеросексуальності і почуттю безпеки тощо. Всі засуджені стикаються з проблемою визначення статусу, отождоження себе в середовищі собі подібних.

Стратифікацію за спрямованістю настанов і форм поведінки засуджених у місцях позбавлення волі можна провести за критерієм їх ставлення до діючих норм поведінки і прилаштованості до оточуючого середовища. Розподіл засуджених за цими ознаками буде такий: а) засуджені, що підтримують неофіційні нор-

¹ Див.: Шнайдер Г. Й. Криминология: Пер. с нем./ Под общ. ред. Л. О. Иванова. — М., 1994. — С. 290.

² Див.: Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Психология коллектива заключенных.: Лекция. — М., 1968.

ми поведінки, тобто в повному обсязі сприймають кримінальну субкультуру; б) засуджені, що нейтрально ставляться і до офіційної, і до неофіційної нормативно-ціннісних систем і не підтримують норм поведінки жодної із них; в) засуджені, що постійно порушують неофіційні норми, але водночас і не підтримують офіційної системи норм; г) засуджені, що відкрито співпрацюють з адміністрацією установи виконання покарання. Ця загальна диференціація засуджених закономірна і притаманна будь-якій установі виконання покарань незалежно від режиму відбування покарання.

При відбуванні покарання засуджені зі схожими типами поведінки утворюють неофіційні контактні малі групи і групи спілкування, що характеризуються різноманітністю форм: від груп позитивної і нейтральної спрямованості до груп з яскраво вираженою негативною спрямованістю¹. Утворюючи в місцях позбавлення волі малі маргінальні групи будь-якої спрямованості, засуджені тим самим структурно включаються в функціонування кримінальної субкультури. Вони одночасно належать і до однієї із страт, і входять в малу групу. Середня чисельність цих груп, за деякими дослідженнями², — від 2 до 7 осіб. До факторів, від яких залежить формування цих малих груп засуджених, можна віднести: вік, земляцтво, спільність інтересів, попередня трудова діяльність, груповий вплив і т. ін. У цих мікрогрупах діють певні неформальні норми, спрямовані в першу чергу на матеріальну і моральну підтримку. Вони є первісним ланцюжком в ієрархії кримінальної субкультури в місцях позбавлення волі.

Засуджені постійно перебувають на «перехресті» двох нормативно-ціннісних систем — формальної, або офіційної (норми її встановлено і санкціоновано державою і закріплено в законодавстві), і неформальної. Формальні норми носять, як правило, регламентуючий характер і диктують індивіду певні правила поведінки. Неформальні норми діють у мікрогрупах засуджених у формі традицій і звичаїв. Також елементами кримінальної субкультури засуджених є особлива мова (жаргон), пісні, татуювання, системи таємного зв'язку та ін.

¹ Див.: Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания. — Х., 1999. — С. 221.

² Див.: Мокрецов А. И., Шмаров И. В. Микросреда осужденных в ИТУ. — М., 1979. — С. 77., Антонян Ю. М., Бойко И. Б., Верещагин В. А. Насилие среди осужденных / Под ред. Ю. М. Антоняна. — М., 1994. — С. 34.

Термінологічно «традиція» означає історично обумовлені і такі, що передаються з покоління в покоління, правила поведінки¹. На традиції засноване культурне життя суспільства². Живучість же кримінально-злочинських традицій головним чином обумовлена їх постійним впливом на свідомість злочинців, відображаючись в якому, вони стають частиною кримінальної субкультури³. Звичай в широкому розумінні означає історично обумовлений, такий, що міститься в позитивному праві, порядок суспільного життя; звичний стиль дій і вчинків, пануючий в певному суспільстві чи соціальній групі⁴. Тобто, виникнення і розвиток традицій і звичаїв пов'язані з конкретною діяльністю і, залежно від спрямованості цієї діяльності, поділяються на позитивні (ті, що обумовлені соціально-корисною позитивною діяльністю людей) і негативні (ті, що виникли внаслідок негативної засуджуваної діяльності). Якщо позитивні традиції і звичаї впливають практично на всі сфери життєдіяльності, то негативні стимулюють тільки окремі сторони, як правило, пов'язані з неприйняттям позитивних набутоків, затримуючи при цьому розвиток всього комплексу соціально-позитивної діяльності.

У змістовному розумінні традиція приписує, що саме необхідно закріпити і зберегти з метою відтворення, а звичай — як саме закріпити і зберегти. З цього випливає, що змістом традиції є правило поведінки, а змістом звичаю — принцип поведінки. Отже, традиція в злочинній субкультурі, як правило, поведінки в цілому, обумовлює її як протиправне антисуспільне явище, що суперечить позитивним моральним основам у суспільних відносинах. Звичай же в злочинній субкультурі відіграє роль закріплення цього антисуспільного правила шляхом регламентації відповідної антисуспільної поведінки.

Закріплення особою кримінальної мотивації поведінки відбувається в рамках загального процесу соціалізації. Однак при сприйнятті злочинного способу життя особа переходить на її інший рівень, норми якого потребують входження особи в злочинне середовище, призвичаювання до нього, закріплення кримінальних ролей і функцій. Це можна назвати процесом

¹ Див.: Словарь иностранных слов. — С. 513.

² Див.: Философский энциклопедический словарь. — М., 1998. — С. 459.

³ Див.: Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. — М., 1990. — С. 223.

⁴ Див.: Философский энциклопедический словарь. — М., 1998. — С. 314.

кримінальної соціалізації¹. Кримінальні субкультурні традиції і звичаї відіграють значну роль у формуванні неформальних малих груп засуджених негативної спрямованості, регламентації повсякденної поведінки засуджених. Закріплюючи і передаючи особам, що прибули для відбування покарання, певні стереотипи прагненої, ймовірної і належної в середовищі засуджених поведінки, вони цілеспрямовано контролюють формування особистості і настанову її на антисуспільну діяльність і поведінку, є детермінантами процесу кримінального зараження, а відтак кримінальної соціалізації особи. Урахування цього необхідне при проведенні індивідуально-профілактичного впливу на осіб, що прибувають в установи виконання покарань.

Фундаментальні дослідження кримінальних традицій і звичаїв, проведені свого часу А. Гуровим і сучасні — С. Лебедевим², дозволяють дійти висновку, що спільними для сьогоденішнього кримінального середовища традиціями і звичаями є: ухилення від суспільно корисної праці; підвищення злочинної кваліфікації; забезпечення маскуванню злочинного способу життя і поведінки; додержання субординації відповідно становищу, яке займається в злочинній ієрархії; безперечне підкорення лідеру; виконання колегіальних рішень; недопущення проникнення в своє середовище осіб, підозрюваних у співпраці з правоохоронними органами; моральна і фізична підтримка інших злочинців (в місцях позбавлення волі — підтримка осіб, що за порушення режиму утримання або інші дії були направлені в ШІЗО чи ПКТ); ведення паразитичного способу життя (в місцях позбавлення волі — ухилення від роботи на виробничих ділянках, намагання не брати участь у заходах по прибиранню території, перекладання на інших засуджених планових завдань тощо); участь в азартних іграх; активна участь в субкультурних ритуалах («прописка», «закантачування», «опускання» тощо); знання і використання в мові жаргону, інших засобів потайного спілкування; нанесення на тіло символічних татувань; підрив авторитету адміністрації виправно-трудових установ, недопу-

¹ Див.: *Лебедев С. Я.* Традиции и обычаи в системе криминологической детерминации (теоретические и методологические основы исследования): Дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1995. — С. 129.

² Див.: *Гуров А. И.* Профессиональная преступность: прошлое и современность. — М., 1990; *Лебедев С. Я.* Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность. — Омск, 1989.

щення контактів з її представниками, вчинення перепон нормальній діяльності установ виконання покарань.

Як видно з цього переліку, знання і використання в мові жаргону, інших засобів потайного спілкування, нанесення на тіло символічних злочинських татуювань є необхідними атрибутами кримінальної субкультури.

Кримінальний жаргон є відносно самостійною частиною кримінальної субкультури. Він жвавіми темпами розвивається і поповнюється новими словами — жаргонізмами. Істотну роль у цьому процесі відіграють наявність і подальший розвиток жаргону молодіжних груп антисуспільної спрямованості як у місцях позбавлення волі, так і в суспільстві. У зв'язку зі змінами в соціально-економічному розвитку країни відбуваються не тільки трансформація, вдосконалення і поява нових значень існуючих жаргонізмів, а й поява нових слів і висловів, поповнення кримінального жаргону запозиченими словами іншомовного походження. Деякі дослідники налічували свого часу понад 10 000 слів і висловів, що входять до кримінального жаргону¹. Мабуть, можна припустити, що до цього часу ця цифра значно зросла. Зараз кримінальний жаргон став не тільки засобом спілкування злочинців, його вплив ми відчуваємо і у повсякденному житті: кримінальними жаргонізмами переповнено мову багатьох народних обранців і деяких «телезірок», на всю країну звучать пісні, що прославляють «блатну честь», «романтику» злочинного способу життя, зі сторінок газет та журналів на читачів сиплеться «феня» та ін. Все це приводить до подальшого проникнення в повсякденне буття суспільства, свідомість людей певних елементів кримінальної субкультури, сприяє руйнації здобутків багатовікового культурного розвитку, занепаду моралі, правовому нігілізму тощо.

Ще одним проявом кримінальної субкультури є нанесення на тіло злочинських татуювань. Як і володіння жаргоном, це характеризує внутрішній світ особи, її ставлення до моральних цінностей, інформує про злочинну «кваліфікацію», кількість засуджень до позбавлення волі, про місце в неформальній субкультурній ієрархії. Деякі татуювання видають належність їх носія до певної касті злочинців — убивць, грабіжників, хуліганів, наркоманів та ін. Тобто, можна припустити, що крім комунікативної функції знання кримінально-злочинського жаргону («фені», «блатної музики») і нанесення специфічних татуювань ці відзнаки злочинного світу відіграють

¹ Див.: Гуров А. И. Вказ. праця. — С. 186.

роль засобів самоствердження і адаптації засуджених у місцях позбавлення волі, ототожнення їх з певною кастою злочинців.

З огляду на наведене, можна дійти висновку про те, що засуджені включаються в неформальні зв'язки з самого моменту прибуття в установу виконання покарання або місце попереднього ув'язнення і їх життя, соціальні ролі-функції і відносини всередині малих груп засуджених у період відбування покарання регламентовано не тільки (а в деяких випадках — не стільки) формальними нормами, а кримінальними субкультурними нормами і правилами. Порушення цих норм тягне застосування до винного певних санкцій — від зниження його соціального статусу в кримінальній ієрархії до нанесення тілесних ушкоджень і навіть убивства. Тобто, кримінальна субкультура справляє істотний вплив на соціально-психологічні стани і поведінку засуджених у місцях позбавлення волі, іноді виступає як одна з умов учинення злочинів засудженими в процесі відбування покарання у вигляді позбавлення волі — від втеч, тілесних ушкоджень і самоушкоджень до вбивств.

У кримінологічній літературі як один із методів спеціально-кримінологічного попередження злочинів виділяється метод руйнування кримінальної субкультури¹, основним напрямком якого є руйнування груп та їх кримінальної субкультури. Вживання терміна «руйнування» стосовно кримінальної субкультури не є доцільним. Руйнування передбачає повне знищення, припинення існування цього явища суспільного буття, а це, на наш погляд, є чистим декларуванням: щоб знищити кримінальну субкультуру взагалі, треба позбавитись у першу чергу її носіїв — злочинців, позбутися злочинності як явища. Кримінальна субкультура складалась протягом століть і одномоментними заходами позбутися цього витвору суспільного буття неможливо. Потрібна виважена система заходів, яка була б спрямована на нейтралізацію зовнішніх проявів у кримінальній субкультурі і планомірну цілеспрямовану боротьбу з нею.

Більш доречним стосовно системи заходів і дій по зменшенню і нейтралізації впливу на суспільство взагалі і на засуджених, що відбувають покарання в установах виконання покарання, кримінальних традицій і звичаїв та інших елементів кримінальної субкультури буде використання терміна «*протидія*». Протидія означає

¹ Див.: Голіна В. В. Спеціально-кримінологічне попередження злочинів (теорія і практика): Дис ... д-ра юрид. наук. — Х., 1994. — С. 229; Кримінологія. Особлива частина / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман; за ред. І. М. Даньшина. — Х., 1999. — С. 108.

дію, що перешкоджає іншій дії¹. Тобто, застосування цього терміна до кримінальної субкультури передбачає виважене визначення системи взаємопов'язаних дій, спрямованих на нейтралізацію негативного впливу кримінальної субкультури і заподіяння перешкод її поширенню, на її дискредитацію в суспільстві.

Система протидії кримінальній субкультури має два рівні глумачення. Перший з них пов'язаний з визначенням обсягу заходів і дій та їх змістовним наповненням, другий — з визначенням суб'єктів протидії та компетенції з реалізації цих заходів і дій. Отже, можна виділити такі рівні протидії кримінальній субкультури за обсягом впливу: 1) заходи загальнодержавного характеру повинні включати широке коло дій з дискредитації в масштабах суспільства кримінально-субкультурних традицій і звичаїв, викорінення з мови кримінальних жаргонізмів. Вони мають корегуватись із загальносоціальним попередженням злочинності і входити в систему кримінальної політики держави; 2) заходи, спрямовані на окремі соціальні групи населення; 3) заходи стосовно малих груп антисуспільної спрямованості.

За суб'єктами впливу заходи протидії кримінальній субкультури можна розділити на: 1) заходи, що здійснюються державою; 2) заходи, що здійснюються громадськими об'єднаннями і організаціями; 3) заходи, що здійснюються правоохоронними органами.

Кримінально-злочинські традиції і звичаї є тим фундаментом, на якому закріплюється досвід попередніх поколінь злочинців, що забезпечує його спадкоємність і сприяє стимулюванню злочинної поведінки серед осіб, що потрапляють під вплив кримінальної субкультури в місцях позбавлення волі, їх подальшій професіоналізації і консолідації. Норми кримінальної субкультури зберігають у злочинності стабільність, можливість до відтворення, укріплюють її в боротьбі з соціальним впливом. Ці процеси мають подвійну природу: з одного боку, вони виступають засобами підтримки стабільності, а з іншого — залучення до своїх лав нових членів. Відбиваючись від індивідуального сприйняття, кримінальні субкультурні традиції і звичаї виступають «закріплювачем» негативних суб'єктивних настанов особи.

Надійшла до редколегії 20. 06. 2000

¹ Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — 19-е изд., испр. — М., 1987. — С. 508.